

L'Educació Ambiental i el turisme

Jaume Sureda i Ana M. Calvo*

Introducció

La indústria turística constitueix un esplendorós sector econòmic que ha tingut un fort impacte sobre el medi: el fet de viatjar i gaudir del temps lliure és l'origen de múltiples problemes ecològics sovint molt greus. Els qui vivim a la Mediterrània ho hem pogut comprovar de forma ben directa: l'afluència massiva de turistes a les nostres contrades ha provocat alteracions ambientals i socials de tota mena: el creixement dels espais urbanitzats no ha respectat molts dels ecosistemes més fràgils i singulars ni els enclavaments paisatgístics de més atractiu; la cultura tradicional s'ha vist suplantada per uns models uniformes i uniformitzadors; la contaminació de les aigües litorals, freàtiques i superficials és, a molts indrets, escandalosa, etc. Paradoxalment, però, el manteniment i la millora del sector turístic depèn, en bona mesura, de la protecció del medi; els viatgers —com tota la població en general— són cada dia més conscients de la problemàtica del medi, i no és gens agosarat afirmar que d'aquí a pocs anys serà difícil proposar als consumidors productes turístics que no tinguin en compte els criteris ambientals.

L'educació —almenys des de la dècada dels anys setanta, en què es va anar consolidant el projecte de l'anomenada Educació Ambiental (EA)- es considera com una de les estratègies per preservar el medi; el fet d'educar ambientalment s'assenyala, de forma gairebé unànime, com una necessitat imperiosa a la qual s'ha de

* Jaume Sureda Negre és catedràtic del Departament de Ciències de l'Educació a la Universitat de les Illes Balears (UIB). Entre les seves publicacions sobre Educació Ambiental destaquen les obres següents: Manual de Pedagogia Ambiental (Eliseu Climent, editor, 1988), Pedagogia Ambiental (Ceac, 1989), Guia de la Educación Ambiental (Anthropos, 1990). Actualment dirigeix la col·lecció *Pedagogia Ambiental* que edita la UIB i treballa en diversos projectes que relacionen l'educació ambiental i el turisme.

Ana M. Calvo Sastre és professora ajudant del Departament de Ciències de l'Educació de la UIB. Imparteix docència a l'escola de magisteri i en els estudis superiors de turisme de la UIB. Va realitzar la seva tesi de llicenciatura sobre l'Educació Ambiental en el temps d'oci i a l'actualitat realitza la tesi doctoral sobre patrimoni organitzat per la UIB.

Adreça professional: Universitat de les Illes Balears. Departament de Ciències de l'Educació. Miquel dels Sants Oliver, 2.07071 Palma de Mallorca.

donar resposta tant des del sistema escolar com des d'altres àmbits educatius.

Hi ha molt pocs documents bibliogràfics que tractin sobre la relació entre l'EA i el turisme, i la majoria dels que s'han publicat es refereixen, de forma gairebé exclusiva, a la utilització de zones protegides per a usos turístics i culturals. Malgrat aquesta escassetat documental —que no reflecteix tant la manca d'experiències com la seva poca sistematització—, sí que hi ha un cert consens a assenyalar l'educació com una de les vies per amortir alguns dels efectes nocius del turisme; es té consciència que l'educació és una estratègia a llarg termini, però «*segurament es tracta de l'única solució amb possibilitats d'èxit*» (Butler, R.W.1991).¹

Amb aquest treball pretenem esbrinar les principals relacions entre EA i turisme; assenyalar-ne els desenvolupaments més significatius i suggerir aspectes o temes que s'haurien d'investigar.² El nostre plantejament és que aquestes relacions es poden classificar en tres categories: la primera fa referència, per una banda, a actuacions d'EA en general i, per altra banda, a programes educatius desenvolupats entorn de la problemàtica ambiental que genera l'activitat turística. Una segona forma en què es va desenvolupant la relació objecte del nostre interès consisteix a educar i capacitar ambientalment els professionals del sector turístic.³ La tercera dimensió consisteix a utilitzar l'activitat turística com a mitjà per despertar la sensibilitat, elevar el nivell de consciència i provocar un compromís en relació amb la protecció del medi.

-
- (1) Butler ha assenyalat quatre estratègies per afrontar els problemes del turisme massiu: 1) reduir el nombre de turistes fins a un nivell que l'entorn pugui suportar; 2) canviar el tipus de turisme; 3) canviar el recurs en si; i, la més desitjable, però que només és una possibilitat a llarg termini, confiar en l'educació dels turistes, del país amfitrió, dels empresaris i del govern, per reduir al màxim els impactes i controlar el desenvolupament.
 - (2) Tot article de revisió —i el nostre només en part pot considerar-s'hi— ha d'identificar el camí que s'ha seguit per recollir la informació. En el nostre cas cal dir que la consulta a les bases de dades ha estat poc profitosa pel fet que els documents classificats amb els descriptors «turisme i educació» són molt escassos. L'anàlisi s'ha hagut de fer a partir dels documents classificats amb les paraules «turisme i medi ambient»; consultàrem Cab Abstracts, i de la intersecció dels descriptors «environment and tourism» aparegueren 1.549 documents; feta la mateixa operació a Magazine Asap, en localitzàrem 1.162. Aquests treballs constitueixen la base documental de la nostra anàlisi.
 - (3) Entenem l'educació i la capacitat ambiental basant-nos en dues interpretacions conceptuals seguides pel PNUMA: «Educación: para despertar la sensibilidad, elevar el nivel de conciencia y engendrar el compromiso. Capacitación: para desarrollar y dominar capacidades, resolver problemas prácticos y ejecutar actividades especializadas» (UNESCO, 1977).

L'educació a favor del medi de la població en general

Aquesta és la relació més genèrica entre Educació Ambiental i turisme: si educar la població en general a favor del medi és una mesura convenient i/o necessària per aconseguir un desenvolupament econòmic que sigui sostenible⁴ —que aquesta és una de les finalitats que es marquen a l'EA—, és evident que també afecta l'activitat turística, al cap i a la fi, un tipus d'activitat econòmica. En aquesta perspectiva educar ambientalment és una mesura que pot contribuir, també, al fet que l'activitat turística es desenvolupi

- (4) La inviabilitat a mitjà termini d'un creixement que posa en qüestió la supervivència del planeta a causa dels catastròfics impactes ambientals i socials del model econòmic dominant s'ha denunciat des de fa molts anys. Fou, però, a partir de 1987, any de la publicació de l'informe «Our Common Future», també conegut com a «Informe Brundtland», quan el tema es va popularitzar mitjançant el concepte «desenvolupament sostingut», terme amb el qual es fa referència a un desenvolupament que «*satisface las necesidades del presente sin limitar el potencial para satisfacer las necesidades de las generaciones futuras*». La idea de sustentabilitat s'ha aplicat a àmbits molt diversos: cada vegada és més freqüent utilitzar conceptes com «societat sustentable», «ús sustentable», «creixement sustentable», «desenvolupament dels recursos sustentable», «desenvolupament econòmic sustentable» i, també, «turisme sostenible» i «educació sostenible». El turisme sostenible «és el turisme que permet als visitants gaudir d'una atracció, d'una comunitat o d'una regió amb un volum i un impacte tals que la cultura local i l'entorn en resultin intactes. El turisme és sostenible si la qualitat de la cultura social i de l'entorn natural i artificial el poden suportar indefinidament. Es pot entendre el turisme sostenible des de diverses perspectives. Es pot entendre segons les diverses facetes de les relacions del turisme amb els entorns natural, artificial o cultural. Es pot entendre com aquell que minimitza i mitiga els impactes negatius aplicant límits de canvi acceptable. Es pot entendre com una planificació acurada i el control del desenvolupament turístic i la promoció per assegurar l'interès i la qualitat sustentable Hill, B. J., 1992).

Pel que fa a l'aplicació de la filosofia de la sustentabilitat al camp pedagògic, cal remarcar, per una banda, la utilització que se n'ha fet des d'una perspectiva més genèrica i teòrica a partir de demanar-se quin paper ha de fer l'educació en la consecució d'un desenvolupament humà sostingut; és a dir: destriar les característiques que hauria de tenir un sistema educatiu imbuït d'aquest principi: aquest és el plantejament, per exemple, del document de la Unesco «Remodelar la educación. Hacia un desarrollo sostenible» (UNESCO, 1992). D'altra banda, hi ha una altra forma d'acabar el tema, amb menys pretensions teòriques, centrada en la qüestió de la manera com es pot ensenyar i/o educar sobre la sustentabilitat, és a dir, com es pot incloure en el currículum aquest concepte. Sobre aquest plantejament tracta, per exemple, John F. Disinger (Disinger, 1990) el qual analitza recursos i mitjans didàctics elaborats entorn de la qüestió. Hem de ressenyar, finalment, que la preocupació pedagògica pel desenvolupament sostingut —tant en la perspectiva teòrica com en la tecnològica a les quals ens hem referit— és conseqüència, bàsicament, de les orientacions del *Programa 21*, document d'estratègia global adoptat a Rio de Janeiro, a la Conferència de les Nacions Unides sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament. El capítol 36 d'aquest document patrocina la reorientació de l'educació cap al desenvolupament sostingut, amb la qual cosa l'Educació Ambiental pren noves orientacions. En relació amb el tema vegeu també: Australian Association for Environmental Education (1990) i Indian environmental Society (1990).

sota el principi de la sustentabilitat. Així, tota estratègia general d'operativització de l'EA es pot entendre com a mesura complementària susceptible de contribuir al desenvolupament d'un turisme respectuós amb el medi. Se suposa que educant ambientalment es canviarà la relació de l'home amb l'entorn, que els usuaris dels serveis turístics seran ambientalment més responsables i exigents i, també, que els agents relacionats amb aquesta activitat econòmica desenvoluparan els seus projectes turístics considerant la dimensió ambiental.

Quan apliquem el discurs de l'EA al sistema escolar d'un país en el qual l'activitat turística és d'una importància econòmica cabdal,⁵ necessàriament cal referir-se al turisme com a objecte i/o contingut dels programes d'Educació Ambiental. Aquesta necessitat és conseqüència de l'aplicació dels criteris que haurien d'orientar les pràctiques d'EA a l'escola, criteris que assenyalen la conveniència de centrar-se en els problemes ambientals més immediats i, també, que els processos d'ensenyament-aprenentatge es fonamentin en situacions de la vida quotidiana de l'alumne. És evident que, si es tinguessin en compte aquests principis, el turisme i la problemàtica ambiental que implica haurien estat objecte de molts programes d'EA a les escoles del nostre país. Dissortadament, però, això no és així. La consulta a les bases de dades sobre programes i/o recursos didàctics per a l'EA —la base de dades del CENEAM,⁶ la base de dades EDUCAM,⁷ la de Recursos per a l'EA a les Balears⁸ i la de la Societat Catalana d'EA (SCEA, 1991)— confirma que el turisme és un tema que, per a l'EA a Espanya, gairebé no existeix!⁹

-
- (5) La necessitat d'educar ambientalment les poblacions dels països receptors de turisme ha estat assenyalada per diversos autors. Butler (1991), per exemple, remarca la conveniència que els nadius dels països receptors es considerin guardians del patrimoni del seu territori i el fet que només mitjançant programes educatius se'ls pot fer conscients d'aquesta responsabilitat.
 - (6) Ens referim a les *Guías de recursos para la Educación Ambiental* i, més concretament, a la *Guía de materiales* (A. Bermejo i altres, 1994).
 - (7) EDUCAM. Base de Datos de la EA. Fou creada en el marc del Programa ALDEA, un programa organitzat per la Consejería de Educación y Ciencia i la Agencia de Medio Ambiente de la Junta de Andalucía (ALDEA).
 - (8) Recursos per a l'EA a les Balears és una base de dades sobre equipaments, programes i recursos didàctics per a l'EA a l'ensenyament primari i secundari a les Illes Balears. La base de dades s'ha elaborat en el marc de la iniciativa europea Envireg i s'editarà al començament de 1995 (J. Sureda, 1995).
 - (9) Al final de 1994, i gràcies a la iniciativa europea Envireg, el Departament de Ciències de l'Educació de la Universitat de les Illes Balears ha iniciat, mitjançant un grup interdisciplinari, el treball «Projecte d'educació ambiental per a l'ensenyament secundari centrat en el tema del turisme». L'objectiu fonamental consisteix a elaborar recursos didàctics que facilitin la introducció del tema del turisme, i des de la perspectiva de l'Educació Ambiental, a l'ensenyament secundari de les Balears. El projecte preveu dues vies: introduir una unitat didàctica per desenvolupar en el marc de l'assignatura de Ciències Socials d'ESO i, en segon lloc, crear una assignatura optativa d'oferta voluntària. S'ha programat fer guies per als professors, vídeos, col·leccions de diapositives, itineraris i materials per als alumnes.

Educar i capacitar ambientalment els professionals dels diversos sectors productius és un tema que gaudeix d'una tradició més o menys àmplia segons els països i, també, segons els sectors econòmics. En tot cas, hi ha unanimitat a remarcar la importància d'educar i capacitar perquè quan els estudiants exerceixin la seva professió actuïn de forma responsable en relació amb el medi.¹⁰ Dels projectes més interessants en aquest àmbit destacariem el que el govern holandès va iniciar l'any 1993,¹¹ amb una especial accentuació de la formació professional agrària,¹² i la creació l'any 1992 del *The vocational european environmental education programme*.

-
- (10) Quan afirmem que hi ha unanimitat volem dir que la necessitat d'«ambientalitzar» la pràctica professional ha estat assumida en múltiples fòrums de discussió sobre l'EA. Així, per exemple, a la Conferència Intergovernamental sobre EA que tingué lloc a Tbilisi el 1977 ja es recomanava que l'EA «*debería dirigirse a todos los grupos de edad y socioprofesionales de la población*» i que es desenvolupessin programes de formació dirigits a aquells grups socials l'activitat professional dels quals té un major impacte sobre el medi (recomanacions 10 i 11, UNESCO, 1977,b). A l'Estratègia Internacional d'acció en matèria d'educació i formació ambientals per al decenni de 1990, aprovada en el Congrés Internacional sobre Educació i Formació Ambientals que tingué lloc a Moscou el 1987, es va marcar l'objectiu «integració d'una dimensió relativa al medi a l'ensenyament tècnic i professional», per la qual cosa es proposaven tres activitats, una de les quals consistia a fer una tasca prioritària en el sector de serveis. Es deia: «*Dentro de las actividades del sector de servicios es el turismo la que, tanto por su alcance internacional como por su intensidad, tiene mayores repercusiones en el entorno (...) convendría organizar un curso de educación ambiental destinado a los directivos de los servicios nacionales de turismo de los principales países huéspedes...*». Al Programa 21, document d'estratègia global, adoptat el 1992 a la Conferència de les Nacions Unides sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament, s'assenyala: «*Las autoridades educativas y la industria deberían estimular a las escuelas de comercio, industria y agricultura para que incluyeran temas de esa naturaleza en sus programas de estudios. El sector empresarial debería incluir el desarrollo sostenible en sus programas de enseñanza y capacitación*». Per altra banda, hi ha tot un apartat dedicat a la capacitat en el qual es proposa «*Establecer o reforzar programas de formación profesional que atiendan a las necesidades del medio ambiente y el desarrollo*» (Conferència de les Nacions Unides sobre el medi ambiente y desarrollo, 1993). Més recentment, a les recomanacions de la *Summer University Environmental Education*, que es va fer a Tolosa de Llenguadoc al mes de setembre de 1994, es va assenyalar: «*La finalidad última de l'EA és que quan els estudiants i aprenents comencin a exercir les seves professions, actuïn responsablement envers l'entorn*» (ASSOCIATION FOR TEACHER EDUCATION IN EUROPE, 1994).
- (11) El Parlament d'aquest país va decidir, l'any 1991, un conjunt de mesures per estimular la introducció de l'EA al sistema escolar, des de primària fins a la formació professional (A.J.B. Bontius; I NEUMAN, 1994).
- (12) En relació amb el tema de l'ambientalització de la formació professional agrària vegeu ALBLAS, A. H.; VAN DEN BOR, W.; WALS, A. E.J (1994) i HENRY, T.; STEWART, T. A. (1991).

En el marc d'aquest programa s'han desenvolupat tres conferències internacionals¹³ i s'ha creat una base de dades que, amb el temps, pot esdevenir un instrument important per als qui treballen en l'àmbit de l'EA i la formació professional.¹⁴

Quins han estat, des de la perspectiva del sector turístic, els esforços fets per ambientalitzar la formació dels professionals del sector? Una primera constatació: des de múltiples plataformes s'ha patrocinat aquesta formació. Així, per exemple, en el taller sobre aspectes de medi ambient relacionats amb el turisme que tingué lloc a Madrid el 1983, amb l'organització de l'OMT i el PNUMA, es va recomanar: «*incluir los aspectos ambientales del turismo en los programas de formación, educación e información destinados a las personas cuyas actividades se relacionen con el turismo y el medio ambiente*».¹⁵ A l'informe «Posibles escenarios técnicos, jurídicos, políticos y económicos influyentes en el turismo español» (1989) també es planteja la necessitat de campanyes d'informació i orientació turística medioambiental, i es proposa que la política turística espanyola es preocupi per «*impulsar y animar iniciativas públicas y privadas dirigidas a informar y orientar a los agentes turísticos en el campo medioambiental*».

Pel que respecta a actuacions en aquest camp, potser és pertinent distingir dos nivells diferents:

a) L'ambientalització dels currículums dels estudis de Turisme i Hoteleria, és a dir, la forma com s'ha introduït —o s'hauria d'introduir— la temàtica ambiental en la formació inicial dels futurs professionals del sector. En aquest sentit, però, hem de reconèixer que el treball està per fer: no s'han analitzat d'una forma sistemàtica els currículums per tal de destriar fins a quin punt s'hi ha introduït l'objectiu de conscienciar i capacitar ambientalment els treballadors del sec-

(13) La primera conferència va tenir lloc a Sonderborg (1993), la segona, a Pàdua (1994), i la tercera, a Lisboa (1994). Amb aquesta darrera reunió, que es va fer al mes de setembre de 1994, va acabar el programa que fins aleshores es coordinava des de l'Erhvervs Uddannelses Center de Sonderborg, Dinamarca. Actualment, alguns dels membres de la xarxa intenten transformar-se en un European Economic Interest Grouping —segons regulació N. 2137/1985, de 25 juliol— centrat en l'EA, i altres pretenen continuar mantenint la xarxa ja iniciada. En relació amb el programa, vegeu JONO, B. (1994).

(14) Ens referim a The vEEEp Data Base o The Information and Communication Data Base for the Vocational European Environmental Network. Es compon de tres arxius diferents: el primer sobre programes de formació per a estudiants, el segon sobre programes de formació de professors, i el tercer, programes de formació per a la indústria i els serveis públics. S'hi pot connectar mitjançant Internet; l'adreça és: ftp hsvax.hs.dk o ftp 193.88.249.1.

(15) *Workshop sobre aspectos de medio ambiente relacionados con el turismo*. OMT i PNUMA. Madrid, 1983, pàgina 159.

tor i, menys encara, no s'han desenvolupat programes orientats a aquesta finalitat.¹⁶

b) La formació en nous perfils professionals en el marc del turisme i la protecció del medi. És el cas, per exemple, de cursos de formació d'auditors ambientals del sector turístic,¹⁷ de gestors ambientals d'empreses turístiques i municipis turístics,¹⁸ de desenvolupament sustentable i turisme,¹⁹ etc.

També cal referir-se, en aquest apartat, a cursos de formació permanent orientats a «ambientalitzar» els treballadors del sector. Dels múltiples exemples en destacariem els següents: els cursos de formació sobre Ecologia que ofereix la indústria turística alemanya,²⁰ (Prokosch-Sander, E. 1994,b) o els mòduls de formació pro-

(16) Dels documents bibliogràfics que servien per enllestir aquest estudi, destaquem: DDAA (1993) MINISTERE DU TOURISME (1989) MULLER-WARSON, L. (1990) GUERRA, D. (1991, 1992).

(17) Un bon exemple d'aquest tipus de cursos és el dissenyat per la Delegació de les Illes Balears del Col·legi Oficial de Biòlegs amb l'objectiu de «*capacitar a titulados superiores para que puedan ejercer como verificadores o auditores ambientales de las empresas o municipios turísticos*». El curs és de dues-centes hores i està dirigit a titulats superiors i a personal directiu i gestor d'empreses turístiques. Està organitzat en divuit mòduls: legislació bàsica; màrqueting ecoturístic; protecció de l'atmosfera; gestió dels recursos hídrics; aigües residuals; qualitat de les aigües de bany i de les platges; gestió de l'energia; residus sòlids; seguretat i higiene en el treball; utilització de productes químics i peril·losos; el renou; indústria i turisme a les Balears; gestió municipal del medi ambient; disseny d'instal·lacions d'ecoturisme; ajardinaments; transport; orientació ambiental als clients; problemàtica ambiental específica de les instal·lacions turístiques (COLEGIO OFICIAL DE BIÓLOGOS, 1994).

(18) Bons exemples en són els cursos «Gestió mediambiental d'empreses turístiques» i «Gestió mediambiental de municipis turístics», ambdós dirigits a personal directiu i a llicenciats, amb una durada cada un de 1.560 hores. El primer està format per set blocs de contingut: 1) introducció a la protecció del medi ambient en empreses turístiques; 2) bases fonamentals de la política ambiental europea i les seves conseqüències; 3) organització i posada en pràctica de la protecció del medi ambient en empreses turístiques; 4) la protecció del medi a nivell empresarial i municipal; 5) fonaments de Dret i de l'Administració pública espanyola; 6) instruments de la gestió ambiental empresarial; 7) ecomàrqueting. El segon curs està organitzat en sis blocs de contingut: 1) bases fonamentals de la política ambiental europea i les seves conseqüències; 2) introducció a la protecció del medi ambient en empreses turístiques; 3) urbanització infraestructural dels establiments turístics. La protecció del medi a nivell empresarial i municipal; 4) fonaments de Dret i de l'Administració pública espanyola; 5) organització i posada en pràctica de la protecció del medi en empreses i municipis turístics; 6) estratègies de promoció i models organitzatius de desenvolupament d'estructures regionals per zones turístiques; 7) ecomàrqueting (PROKOSCH-SANDER, E. 1994, a).

(19) Un bon exemple n'és el curs «The sustainable development: tourism» que ofereix l'Institut d'Études Internationales et Développement de la Université des Sciences Sociales de Tolosa de Llenguadoc.

(20) Vegeu també: Molina, S. (1991).

posats per l'empresa EMS (Environmental Management Services) GmbH al Govern Balear.²¹

El turisme com a mitjà de sensibilització i millora del medi

Una visió potser excessivament optimista pot fer creure que l'activitat turística ha deixat de ser una de les causes de degradació del medi. El fet, però, és que difícilment es pot trobar un exemple de turisme que no tingui alguna mena d'impacte ambiental. I és que la protecció i la conservació d'un entorn intacte exclou qualsevol tipus de desenvolupament turístic. Però també és veritat que el turisme pot ser un factor per a la conservació i defensa dels valors ecològics... amenaçats per altres usos del territori més destructius. Amb el relativisme que representa l'afirmació anterior ens podem demanar si l'activitat turística pot ser un mitjà per sensibilitzar a favor del medi. Dit amb altres paraules: ¿pot ser el «temps turístic» un «temps educatiu» a favor del medi?

El turisme pot, efectivament, ser emprat com un mitjà per despertar la sensibilitat i elevar el nivell de consciència ambiental. Els plantejaments que s'han fet d'aquesta possibilitat educadora de l'activitat turística es poden classificar en quatre categories:

1) A nivell d'oferta turística específica qualificada com a turisme alternatiu.

2) A nivell instrumental mitjançant activitats d'interpretació ambiental; un conjunt d'actuacions orientades a sensibilitzar els visitants, millorar la gestió de l'entorn i contribuir al desenvolupament econòmic.

3) Mitjançant mesures preses en el sector turístic a nivell organitzatiu per reduir l'impacte ambiental: és el cas, per exemple, d'iniciatives d'hotels que promouen la conservació d'energia i aigua, la reducció de la contaminació, etc.

(21) Els cursos proposats són: 1) Introducció a la protecció ambiental a l'empresa; 2) Expert en gestió de residus a municipis i empreses turístiques; 3) Responsable de protecció d'aigües de municipis i empreses turístiques; 4) Responsable de la protecció contra immissions en municipis i empreses turístiques; 5) Expert en avaluació d'impacte ambiental i planificació de transports; 6) Expert ambiental en turisme agrari; 7) Expert en ecomàrqueting (PROKOSCH-SANDER, E. 1994, a).

4) Mitjançant guies i normes de comportament dirigides als turistes.

En el marc del turisme alternatiu, és sens dubte en l'anomenat ecoturisme —un concepte que s'ha introduït en el nostre vocabulari els anys noranta— on més s'ha plantejat el tema educatiu. Fins al punt que entre les característiques que el defineixen hi ha autors que assenyalen objectius coincidents amb els de l'EA: s'ha dit, per exemple, que l'ecoturisme és una forma de promoure una ètica ambiental positiva (Machado, A. 1992) que no és només un turisme que no perjudica el medi, sinó també un recurs per millorar-lo, i que aquesta millora s'aconsegueix, entre altres coses, mitjançant l'Educació Ambiental.²² En tot cas, l'educació es considera un instrument imprescindible a l'hora d'emprar turísticament zones naturals d'especial interès²³ i, també, com a antídoto perquè l'ecoturisme no acabi caient en els mateixos errors que el turisme de masses.

Les pràctiques educatives que es desenvolupen en espais naturals i estan orientades tant a sensibilitzar els visitants com a facilitar la gestió d'aquests indrets, es coneixen amb el nom d'interpretació ambiental;²⁴ un àmbit privilegiat d'acció per al desenvolupament d'activitats educatives que relacionen el lleure, el turisme i el medi.

Els programes d'interpretació són els instruments educatius emprats per dur a terme polítiques de conservació compatibilitzades

(22) Elizabeth Boo defineix l'ecoturisme com «*el turismo de la naturaleza que contribuye a la conservación medioambiental por medio de: 1. La creación de fondos para las zonas protegidas. 2. La creación de posibilidades de empleo para las comunidades vecinas a las zonas protegidas. 3. La educación medioambiental de los visitantes*».

(23) Així ho assenyalava, per exemple, González Bernáldez: «*Para el uso turístico-cultural de las zonas sobresalientes y metodológicamente protegidas, la educación ambiental ad hoc es un instrumento imprescindible. La educación ambiental adaptada a cada entorno constituye, por una parte, un aprovechamiento de los recursos naturales —en este caso pedagógicos— del territorio y por otra, es un medio de asegurar su uso congruente y respetuoso*».

(24) La interpretació ambiental és un dels àmbits de l'Educació Ambiental no formal; l'àmbit amb més tradició, més professionalitzat i amb unes possibilitats de desenvolupament realment importants. La interpretació neix com a disciplina i pràctica professional diferenciada a principis d'aquest segle, quan el Servei de Parcs Nacionals dels EEUU va establir un tipus d'activitats informatives i/o formatives per als visitants dels parcs nacionals. El fet que la interpretació neixi en àrees naturals protegides no significa que aquesta pràctica es limiti a entorns d'aquest tipus; de fet, s'aplica al medi urbà, a àrees rurals i, molt especialment, a temes del patrimoni cultural. Com assenyalava la Countryside Commission (1985), el terme «interpretació ambiental» «*és un terme ampli que enclou serveis i instal·lacions, sovint en un context recreatiu, per als turistes, visitants i residents que els ajuda a comprendre i a tenir cura del seu entorn*».

amb polítiques turístiques;²⁵ es tracta, d'una banda, d'un instrument que pot transformar un recurs patrimonial en un producte turístic (Daries, J.O. 1994) i, de l'altra, és una de les poques actuacions educatives que es poden fer amb els turistes en els llocs de destinació.²⁶ Els programes d'interpretació constitueixen una forma de gestionar turísticament zones naturals fràgils, serveixen, entre altres coses, per reduir la pressió sobre els indrets més freqüentats proposant alternatives; produir diversitat de recursos: centres d'informació, taulers informatius, visites guiades, etc.; i senyalitzar la zona, entre d'altres.²⁷

En un tercer nivell hem assenyalat algunes de les mesures preses en el sector turístic a nivell organitzatiu per reduir l'impacte ambiental. I és que cada dia és més freqüent que en el sector hotelier es desenvolupin programes per estalviar energia i aigua, reduir la contaminació, etc. Aquestes mesures són una conseqüència d'un canvi de perspectiva dels qui poden prendre decisions, un canvi que s'ha produït per un compromís ambiental o per l'evidència que constitueixen un camí per estalviar despeses.²⁸ Però també es poden considerar com una forma d'educar tant els turistes com els treballadors del sector. És el cas, per exemple, dels programes «*changing towels only if requested by the guests*»;²⁹ aquestes campanyes necessiten la participació activa dels clients dels hotels, se'ls informa que, per tal de no malgastar energia i aigua, només canviaran

-
- (25) No s'ha de confondre interpretació ambiental amb qualsevol política d'informació i/o comunicació dirigida a donar a conèixer la notorietat d'espais protegits. La perillositat de publicacions d'àmplia difusió sobre rutes verdes amb les quals es difonen àrees d'elevada fragilitat s'ha posat de manifest en múltiples ocasions: és del tot imprescindible que tota política d'informació-comunicació estigui acompanyada de mesures de protecció i gestió. Aquesta necessitat ha estat reconeguda en múltiples plataformes: així, per exemple, es recull a les conclusions del seminari sobre gestió del turisme a les zones protegides. (Castroviejo, M.; Herrero, J. 1992).
- (26) Així pensa, per exemple, Butler: «Abans de res cal educar el turista, encara que aquesta opció no sigui gaire factible donat el curt període de temps que la majoria de turistes romanen en la seva destinació turística, i donat el fet que normalment són de vacances. L'educació no és normalment quelcom que tinguin present, i caldrà que aquesta sigui més intensa en els seus països d'origen que en els indrets de destinació. La interpretació i les explicacions de les reglamentacions es podran fer en el lloc de destinació».
- (27) Un bon exemple de gestió d'una zona natural fràgil mitjançant un programa d'interpretació és el que ens presenta Roland Tarr: «La gestion touristique des zones naturelles fragiles», A. D.: *Développement touristique et protection des deltas*, op. cit.
- (28) En un treball que es va fer el 1994 per analitzar les activitats ambientals que duu a terme el sector turístic alemany, es va concloure que les motivacions per fer activitats d'aquest tipus són: «*millora de la imatge, reducció de queixes, garantia de qualitat i reducció de costos, conservació a llarg termini dels productes relacionats amb el turisme, consolidació de la demanda d'una zona turística*» (*The Green book of tourism*. Op. cit., pàg. 5).
- (29) Aquests programes han reduït les despeses de bugaderia en un 30% a la xarxa Steigengerger Hotel AG.

aquelles tovalloles que el client digui. És a dir: es fomenta un comportament ecològic responsable. És probable, d'altra banda, que el fet que el client s'adoni que l'hotel ha estructurat tot un conjunt de mesures ambientals —estalvi d'electricitat, utilització de productes reciclats, etc.— pugui tenir una incidència d'alguna forma educativa.

Finalment hem assenyalat un altre nivell: el de les guies orientades a proporcionar normes als turistes perquè el seu comportament sigui respectuós amb el medi. Aquestes normes es presenten, bàsicament, en forma de llibres³⁰ i fullets, i els emissors són diversos: editorials comercials, grups ecologistes, administracions públiques, empreses, etc.³¹

A la introducció ja hem remarcat que el nostre objectiu consistia a destriar les principals orientacions que pren la relació EA i turisme. Creiem que encara que el desenvolupament que hem fet és molt resumit, sí que hem assenyalat les principals orientacions que pren la relació estudiada. L'esquema que tot seguit proporcionem, en el qual se sintetitzen els nostres plantejaments, és, sens dubte, susceptible de ser desenvolupat posteriorment.

Dimensions de la relació entre Educació Ambiental i turisme

1) Educar la població escolar i la població en general a favor del medi

(30) Molts dels llibres orientats als consumidors del tipus «i jo què puc fer per millorar el medi?» incorporen apartats dedicats al temps d'oci i al turisme. Aquest és el cas, per exemple, de *The green consumer guide*, de John Elkington i Julia Hailes, publicat el 1988, o d'*Ecología de la vida cotidiana. Manual para una conducta verde*, Alonso, J. i altres, Calenda Editorial. Madrid, 1993.

(31) Cal remarcar també els intents d'establir codis de conducta per als turistes. La Comissió ha publicat un pla de mesures comunitàries a favor del turisme que inclou una sèrie de mesures per tal que la protecció del medi i el desenvolupament turístic no siguin incompatibles: així, s'assenyala la definició d'un codi de conducta per al turista, la redacció de guies per a la indústria turística i programes pilot sobre turisme ecològic, COM (91) 97 final, de 24.4.1991. Hem de remarcar també que el cinquè programa de la Comunitat Europea de política i acció en relació amb el medi i el desenvolupament sostingut (document «Hacia un desarrollo sostenible. Programa comunitario de política y actuación en materia de medio ambiente y desarrollo sostenible», DO núm. C138, de 17.5.1993) es refereix al turisme, en relació amb el qual es dissenya una estratègia d'actuació que inclou «sensibilización y educación de los habitantes y turistas, y educación y formación de los gestores de las zonas afectadas».

2) «Ambientalitzar» (educar i capacitar ambientalment) la formació dels professionals del sector turístic.

3) Utilitzar l'activitat turística com a mitjà de sensibilització i millora del medi.

Principals orientacions per a la posada en pràctica

—Estratègies generals d'operativització de l'EA: Educar ambientalment la població en general pot contribuir a un desenvolupament de l'activitat turística respectuós amb el medi.

— Incorporació del tema del turisme com a objecte de programes d'EA.

— Ambientalització de la formació inicial en turisme i hoteleria.

— Nous perfils professionals relacionats amb el turisme i la protecció del medi.

— A nivell d'oferta de turisme alternatiu.

— A nivell instrumental mitjançant programes d'interpretació.

— A nivell de mesures concretes preses en el sector turístic.

— Mitjançant guies, normes, etc.

Referències bibliogràfiques

DDAA (1993): *A Guide to College Programs in Hospitality and Tourism. A Directory of CHRIE Member Colleges and Universities*. Nova York: John Wiley & Sons, Inc., 3a edició.

ALBLAS, A. H.; VAN DEN BOR, W.; WALS, A. E.J. (1994): «Learning for responsibility and care: integrating environmental issues in agricultural education». Comunicació presentada a Environment and School Initiatives: International Conference on Environmental Education Policy and Practice. OECD-ENSI. Branschweig, Alemanya, març de 1994.

ASSOCIATION FOR TEACHER EDUCATION IN EUROPE (1994): *Environmental Education. Recommendations*. Summer University. Environmental Education. Commission of the European Communities.

- AUSTRALIAN ASSOCIATION FOR ENVIRONMENTAL EDUCATION (1990): *Our Common Future: Pathways for Environmental Education*. Adelaide.
- BERMEJO, A. i altres (1994): *Guías de recursos para la educación ambiental. Materiales. Versión 2.0*. Ceneam. Valsain.
- BONTIUS, A. J. B.; NEUMAN, I. (1994): *Simply clean. Environmental Education in dutch vocational education*. Nieuwegein: National Committe EE the Neatherlands.
- BOO, E. (1992): «Turismo y medio ambiente. Posibilidades y riesgos del desarrollo del ecoturismo», *Noticias de la OMT*, núm. 9, 1992. (De la mateixa autora vegeu: *Ecoturism: Potentials and Pitfalla*, publicat el 1990).
- BUTLER, R. W. (1991): «Tourism, environment, and sustainable development», *Environmental Conservation*. Vol. 18, núm. 3.
- CASTROVIEJO, M.; HERRERO, J. (1992): *Ecoturismo. Criterios de desarrollo y casos de manejo*. Madrid: ICONA, pp. 43-44.
- COLEGIO OFICIAL DE BIOLOGOS, (1994): *Curso de formación: auditores ambientales del sector turístico*. 11 pp., material multicopiat.
- CONFERENCIA DE LAS NACIONES UNIDAS SOBRE EL MEDIO AMBIENTE Y DESARROLLO (1993) *Rio92. Programa 21*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Transportes.
- COUNTRYSIDE COMMISSION (1985): *Interpreting the heritage of the Settle-Carlisle railway line*. Manchester.
- DARIES, J. O. (1994): «Turismo e interpretación. El elemento natural y patrimonial: motivación del viajero», a DDAA: *Interpretación Ambiental y turismo rural*. Madrid: Centro Europeo de Formación Ambiental y Turística.
- DISINGER, JOHN F. (1990) «Environmental Education for a Sustainable Future» *Environmental Education Digest ERIC/SMEAC*, núm. 1.
- GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F. (1992): «Turismo y medio ambiente» *Revista valenciana d'estudis autonòmics*, núm. 13, p. 162.
- GUERRA, D. (1991): *Analyse de la structure des profils professionnels dans le secteur touristique au Portugal*. Berlín: Cedefop.
- GUERRA, D. (1992): *Analyse de la structure des profils professionnels dans le secteur touristique au Royaume-Uni*. Berlín: Cedefop.
- HENRY, T.; STEWART, T. A. (ed.) (1991): *Environmental Education - Agriculture and the classroom*. Proceedings of the UICN Environmental Conference. Antrim, North Ireland.
- HILL, B. J. (1992): «Sustainable tourism», *P&R*, setembre 1992, p. 85.
- INDIAN ENVIROMENTAL SOCIETY (1990): *Environmental Education and Sustainable Development*. Nova Delhi.
- JONO, B. (1994): *Handbook. Implementation of environmental education and training at vocational colleges and institutes*. EUC Syd. Sonderborg, p. 17.
- MACHADO, A. (1992): «Las dimensiones del ecoturismo en Canarias», a Castroviejo, M.; Herrero, J.: *Ecoturismo. Criterios de desarrollo y casos de manejo*. Madrid: ICONA.

- MINISTÈRE DU TOURISME (1989): *Restauration. Hôtellerie. Tourisme. Répertoire des formations*. Paris: Centre Inffo Publications.
- MOLINA, S. (1991): «Ecological and environmental knowledge to be used in the training of human resources for tourism. El conocimiento ecológico y ambiental susceptible de incorporarse a la formación de recursos humanos para el turismo». Primer Foro Nacional de Ecología y Turismo. Naucalpan, México, 5-7 septiembre 1990. *Revista Intercontinental de Turismo*, 1991. 2 (1): pp. 103-104 (OP).
- MULLER-WARSON, L. (1990): *La formation professionnelle dans le secteur du tourisme*. Berlín: Cedefop.
- PROKOSCH-SANDER, E. (1994,a): *Concepción sobre la formación de nuevos perfiles profesionales en turismo y protección medio ambiental para las islas Baleares. Centro de gravedad: Hotel y administración municipal*. Palma: Codefoc, (material multicopiado).
- PROKOSCH-SANDER, E. (1994,b): *Das Grüne Buch der Touristik. Eine Studie über Umweltschutzaktivitäten der deutschen Touristik*. Environmental Management Services GmbH. Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit. Berlín. S'ha publicat un fullet d'onze pàgines en anglès en el qual es resumeix el treball. La referència és: *The Green Book of Tourism. A study of the environmental protection activities of Germany's tourist industry*.
- SCEA (1991): *Recursos per a l'estudi del medi*. Diputació de Barcelona. Barcelona.
- SUREDA, J. (coordinador) (1995): *Recursos per a l'EA a Balears*. Palma: UIB, Col. Pedagogia Ambiental.
- UNESCO (1977): *El programa de las Naciones Unidas para el Medio Ambiente y su contribución al desarrollo de la educación y capacitación ambientales*. París.
- UNESCO (1977,b): *Declaración y recomendaciones de la Conferencia de Tbilisi*. París: UNESCO.
- UNESCO (1992): «Remodelar la educación. Hacia un desarrollo sostenible», *Medio Ambiente y Desarrollo*. Notas, núm. 4.

Paraules clau

Educació ambiental,
Temps lliure

Turisme
Medi ambient

El objetivo de este artículo consiste en averiguar las principales relaciones entre la Educación Ambiental y el turismo, señalar los desarrollos más significativos de esta relación y sugerir posibles aspectos o temas de investigación. Según los autores, estas relaciones se pueden clasificar en dos categorías: la primera se refiere a actuaciones de Educación Ambiental en general; la segunda a programas educativos sobre la problemática ambiental que suscita la actividad turística, programas que persiguen sensibilizar, concienciar y hasta promover un compromiso de protección del medio.

L'objet de cet article est d'étudier les principaux liens entre éducation environnementale et tourisme, d'en signaler les développements les plus significatifs et de suggérer des aspects ou des thèmes de recherche possibles. Selon les auteurs, ces liens peuvent être classés en trois catégories. La première se réfère à des actions dans le domaine de l'éducation environnementale, d'une part, et à des programmes éducatifs axés sur la problématique environnementale générée par l'activité touristique, d'autre part. C'est là un moyen de sensibiliser les élèves à ce problème et de provoquer un engagement en matière de protection de l'environnement.

The aim of this article is to reveal the fundamental relationship between Environmental Education and tourism, to identify the most significant developments in this relationship and to suggest possible aspects or topics for research. According to the authors, these relationships can be classified in three categories. The first of these consists of, on the one hand, actions in the realm of Environmental Education in general and on the other hand, educational programmes carried out in the sphere of environmental problems which generate the practice of tourism as a way of increasing awareness, increasing the level of knowledge and inculcating a commitment with regard to the protection of the environment.